

Валерій Рибалка, Лідія Газнюк

РИБАЛКА Валерій Григорович — кандидат філософських наук, доцент, начальник кафедри культурології та філології Харківського військового університету. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія, філософія культури, культурологічні проблеми особистості та діяльності.

ГАЗНЮК Лідія Миколаївна — кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри теоретичної і практичної філософії, філософського факультету Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Сфера наукових інтересів — філософська антропологія і філософія культури, проблеми ідентифікації особистості в соціокультурному контексті сучасної України.

АГРЕСІЯ ЯК ДЕСТРУКЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Проблема агресивної поведінки в суспільстві залишається актуальною протягом усього існування людства у зв'язку з її розповсюдженістю і деструктивним впливом. Серед дослідників існує думка про те, що агресивність має виключно біологічне походження і пов'язана перш за все з проблемами виховання і культури [1]. Деструктивна агресія завжди асоціювалась із таким поняттям, як зло. Дискусія про те, чи є зло іманентним для людини, чи людина добра за своєю природою, продовжується вже багато віків.

У повсякденному житті, при вирішенні багатьох конфліктів і суперечностей, якими так багатий наш час, на межі тисячоліть знову постало питання про причини деструкції соціальних відносин. Сучасна людина часто не задумується про сутність і першопричину того, що відбувається, вважаючи, що багато в цьому житті визначається непередбачуваними випадковостями, збігом певних обставин, діями людей, які керуються або гуманістичними ідеями, або проявляють агресію стосовно інших. Агресію визначають як мотивовану деструктивну поведінку, яка суперечить нормам і правилам існування людей в суспільстві.

Оскільки поняття «агресія» розглядається в контексті філософії, психології, біології, політології, права, криміналістики, то це дає можливість виділити в ній філософсько-антропологічні основи. Агресія виступає як характерна риса людської поведінки в цілому й аспект родової сутності людини.

Проблема агресії та агресивної поведінки розглядалась багатьма дослідниками, серед яких К.Лоренц, Р.Берон, Д.Річардсон — біологічний підхід, З.Фрейд і Е.Фромм — психоаналітичний, Ж.Ж.Руссо, М.А.Енгельгардт, Т.Гоббс, Ф.Ніцше, Ш.Летурно — моральний, І.Пригожин, А.Л.Чижевський, В.І.Вернадський, А.П.Назаретян, Г.Хакен, І.Стенгерс — синергетичний.

Мета даної статті розгляд агресії в контексті ідей філософської антропології, з'ясування культурологічної сутності агресії та показ її деструктивного впливу на соціальні відносини.

Теорія людської поведінки, орієнтованої на зразок, уявляється у вигляді пояснення, засвоєння, провокування і регуляції агресивної поведінки. Згідно з теорією соціального навчання агресія, яка набувається завдяки біологічним факторам (гормони, нервова система), навчанню (безпосередній досвід, спостереження) і провокаційному впливу шаблонів (збудження, увага), може регулюватись зовнішнім заохоченням і покаранням (матеріальна винагорода, неприємні наслідки), вікарним підкріпленням (спостереження за тим, як заохочують або карають інших), механізмами саморегуляції (гордість, провина). А тому аналіз агресивної поведінки потребує врахування трьох аспектів: по-перше, способів засвоєння подібних дій; по-друге, факторів, які провокують їх появу; по-третє, умов, за якої вони закріплюються. Значна увага тут приділяється впливу первинних посередників соціалізації, а саме батьків, на навчання дітей агресивної поведінки. Зокрема, було доведено, що поведінка батьків може виступати як модель агресії і що в агресивних батьків, як правило, бувають агресивні діти. Спостереження показують, що засвоєння людиною широкого діапазону агресивних реакцій — пряме заохочення такої поведінки. Тобто, отримання підкріплення за агресивні дії підвищує вірогідність того, що подібні дії будуть повторюватись і в подальшому.

Разом із тим, суттєве значення має результативна агресія, тобто досягнення успіху при використанні агресії в інших. Сюди ж належить і вікарний досвід — спостереження заохочення агресії в інших. Соціальне заохочення і кара належать до спонукання агресії. Самозаохочення і самопокарання — моделі відкритої агресії, що регулюються заохоченням і покаранням, які людина встановлює для себе сама. Слід відзначити, що ця теорія залишає значно більше можливостей запобігти і контролювати людську агресію. Оскільки агресія — це набута модель соціальної поведінки, то вона може бути послаблена з допомогою процедур, а саме, усунення умов. Соціальне навчання передбачає прояв агресії людьми тільки за певних соціальних умов. Теорія соціального навчання є однією з найбільш ефективних у передбаченні агресивної поведінки, особливо, якщо є дані про агресора і ситуацію соціального розвитку [3].

Агресія людини, на думку німецько-американського психоаналітика Е.Фромма, це деструктивність, народжена самою людиною, прояв її екзистенціальності і соціальності. Деструкція соціальних відносин, на його думку, народжена ситуацією, коли людина зіштовхується з неможливістю реалізувати свої потреби, в результаті чого виникають деформовані устремління і потяги. Е.Фромм вживає термін «деструктивність» до злості агресії, спрямованої на руйнування і абсолютне панування над іншою живою істотою. Е.Фромм висловлює думку про специфіку людської агресивності, відзначає, що людина відрізняється від тварини саме тим, що вона вбивця. Це єдиний представник серед приматів, який без біологічних і економічних причин мучить і вбиває своїх одноплемінників і ще знаходить у цьому задоволення. Така біологічно аномальна і філогенетично незапрограмована «злості» агресія являє собою справжню проблему і небезпеку для виживання людського роду. З.Фрейд для пояснення агресії людини користується поняттям сублимації, яка базується на принципі витіснення інстинктивних потягів при неможливості їх задоволення в певних соціокультурних умовах. Агресія в цьому випадку виконує функцію енергетичної розрядки незадоволеного інстинктивного бажання. Якщо ж незадоволені потяги не сублимуються ні в якому виді діяльності, включаючи агресію, то виникає хворобливий стан неврозу.

Одним із варіантів вирішення дилеми «агресія» або «хвороба» З.Фрейд вважає перетворення руйнівного інстинкту на совість, у результаті чого агресія інтеріоризується і спрямовується проти власного «я», перетворюючись таким чином на аутоагресію. Головне в людській культурі — це духовний стан, який він розуміє як примушування людини приборкати свої інстинктивні пориви за допомогою різних соціальних інститутів, які складають культуру даного суспільства. В той же час самі соціокультурні інститути дотримуються певної міри насилля. Другий варіант вирішення проблеми агресії, запропонований Фрейдом, полягає в переорієнтуванні агресивного інстинкту на перетворення навколишньої природи з метою панування над нею. Агресивна поведінка людини зумовлена, з одного боку, персональним станом людини, а з іншого, стимулами навколишнього середовища, яке розглядається людиною як агресивне, при цьому сила агресії, яка проявляється, залежить від значущості цих стимулів для людини і її внутрішньої готовності проявляти агресію, тобто рівня персональної агресивності і досвіду деструктивної поведінки. Деструктивна поведінка особистості є девіантною поведінкою і в її основі лежить порушення моральних і правових норм, прийнятих у суспільстві. На формування агресивності як особистісної якості і набуття досвіду агресивної поведінки суттєвим чином впливає соціальне середовище.

Релігійне тлумачення агресії людини від міфологічних вірувань первіснообщинних людей до сучасних світових релігій демонструє етапи культурно-історичної трансформації релігійних уявлень про агресію людини, від злих духів до спільноти богів, які постають як творці зла, до монотеїстичного втілення сил зла і руйнувань. Агресивні прояви людини породжують «моральне зло». Суттєву роль у регуляції життєдіяльності людини й обмежень різних проявів агресії відіграють соціальні табу. Вони захищають людину від аморальних дій. Слід відзначити, що аморальність, як здатність до руйнівних дій, здійснює не лише негативний, але й позитивний вплив на розвиток культури. Різновидами агресії людини є ворожість і розпущеність, в основі яких лежить спрямованість деструктивного впливу на себе і зовнішній світ. Розпущеність, невміння і небажання контролювати свої дії може переходити у ворожість.

Онтологічна основа морального зла — властивість речей зберігати свою структуру, протидіючи іншим речам і руйнуючи їх якісну структуру, — є разом із тим і онтологічною основою агресії, але не всі форми агресії, категоризуються як моральне зло.

Слід відзначити, що феномен агресії проявляється на всіх рівнях життєдіяльності. Соціальні системи переважають антропогенні кризи, результатом яких є або творче перетворення систем і перехід їх на новий якісний рівень, або загибель систем. Одна з перших антропогенних криз призвела до появи зброї, перших знарядь праці. Поява зброї або використання як зброї інших предметів є поворотним моментом в історії людства. З цього моменту все більшого розмаху набуває явище, назване «нарощування рівнів агресії». Агресія людини є антропологічною формою антиентропійного процесу в біосоціальній системі людського суспільства, вносить у систему неоднозначні зміни — руйнуючи одну складову системи, створює іншу.

Прояв агресії людиною в контексті соціокультурних умов постає в системі її взаємовідносин зі світом. Специфіка прояву агресії людини в соціумі полягає в тому, що ролі її як суб'єкта й об'єкта достатньо умовні, вони можуть змінюватись в процесі агресивної взаємодії. Взаємовідносини людини з навколишнім світом досить різнопланові. В соціокультурному контексті кожного типу взаємовідносин проявляються конкретні антропологічні форми агресії людей незалежно від статево-вікових та інших біофізіологічних особливостей. Індивідуальні форми агресії розкриваються в суб'єкт-об'єктних відносинах і проявляються в любовних, сімейних, дружніх і ділових відносинах, які відповідають системі «людина — людина».

Індивідуальні і групові форми агресії проявляються у взаємовідносинах людини з сім'єю, групою друзів, незнайомою групою, корпоративним угрупованням. Суттєве значення має спрямованість діяльності групи, з якою людина вступає у взаємодію (позитивна, нейтральна або негативна спрямованість) і відповідає системі «людина — мала група». Існують форми агресії, які проявляються у відносинах особистості і таких великих соціально-групових об'єднань, як партія, армія, нація, держава, об'єднання з протиправною спрямованістю, які належать до системи відносин «людина — великі соціальні спільноти». Групові форми агресії проявляються у взаємовідносинах між груповими об'єднаннями на основі загальних інтересів і загальної діяльності (сім'ї, виробничі колективи, злочинні угруповання і т.ін.). Ці відносини між малими соціальними групами. Існують також групові форми агресії, які проявляються в суперечливих взаємовідносинах між великими і малими груповими об'єднаннями, серед яких злочинні угруповання, революційні і терористичні організації, різні партії і суспільні організації. Виділяють також групові форми агресії між великими груповими об'єднаннями, такими як держава, армія, релігійні об'єднання. В основі індивідуальних форм агресії людини лежить вороже, агресивне ставлення людини до світу в цілому і проявляється в її ставленні до природи, тварин, матеріальних, неживих об'єктів. Індивідуальні форми агресії, спрямовані людиною на себе, охоплюють ставлення людини до себе як біофізіологічної, психологічної, соціальної сутності і проявляються в формах агресії, які руйнують людину відразу і повністю (у випадку самогубства) або поступово, руйнуючи ті чи інші складові людської сутності (алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, проституція, зневажливе ставлення до свого здоров'я).

Традиційно виділяються такі види агресії, як фізична, психологічна і духовна. Всі вони існують у нерозривній єдності. В конкретній формі агресії може лише переважати, бути провідним один із її видів.

Запропонована типологія дозволяє розглядати агресію людини у всій різноманітності її конкретних форм, враховуючи при цьому соціокультурні параметри як суспільства в цілому, так і людини на всьому її життєвому шляху.

Існують універсальні, загальні для всіх етапів розвитку людства форми агресії і специфічних, характерних для певних етапів розвитку культури. Спільними для всіх культур формами агресії людини є конфлікт і вбивство, їх специфічні особливості в конкретних соціокультурних умовах, а також такі форми агресії, як тероризм і канібалізм, специфічні для певних етапів розвитку культур. Конфлікт і вбивство є двома крайніми точками агресії,

оскільки перший виникає як основа будь-якого акту агресії, своєрідна початкова точка, а вбивство ж являє собою іншу крайню точку агресії, фізично руйнуючу її об'єкт. Розглядаючи конфлікт як початкову точку на умовній осі взаємовідносин людей, яка розгортається в процесі агресії, обґрунтовується розгляд системи міжособистісних відносин у структурі суспільних відносин.

Процес ідентифікації людей за належністю до своєї або до ворожої групи є в той же час культурологічним механізмом виникнення агресії в різних типах взаємовідносин людини. Людина у своїй взаємодії з іншими людьми не лише сприймає їхню культуру, а й активно впливає на них, тобто є активним носієм окультуризації як своєї, так і «чужих» культур.

Початковим елементом культур, які складають основу для взаємодії і конструктивного вирішення конфліктів, виступають загальнолюдські гуманістичні цінності. Зіткнення архаїчного і сучасного типів культур має місце не тільки на рівні культур суспільства, але і, завдяки присутності їх елементів, на рівні суб'єктивної свідомості, особистісних культур. Особистісна культура містить у різних пропорціях елементи як архаїчної, так сучасних культур. Ця різноманітність особистісних культур при їх взаємодії породжує конфлікти і зумовлює різноманітні форми агресії людини в контексті конкретної соціокультурної ситуації. Системний підхід дозволяє розкрити причинний взаємозв'язок виникнення конфлікту і ступінь деструктивності його вирішення в міжкультурній взаємодії. Сучасне розуміння культури як відкритої системи означає, що культура як система в процесі конфлікту не тільки може деструктуватися, але і певною мірою переструктуватися, переходячи в новий якісний стан. Ця закономірність проявляється, з нашої точки зору, при взаємодії всіх типів культурних систем, що дозволяє розглядати агресію як форму людської діяльності при вирішенні міжкультурних конфліктів. Культурно-антропологічні особливості агресії людини найбільш повно розкриваються в міжособистісних конфліктах, які охоплюють повсякденне життя людини. «Відкритість» людини є визначальним фактором ступеня деструктивності рішень, які приймаються в конфліктних ситуаціях. Міжособистісні конфлікти часто виникають із внутрішньоособистісних, оскільки психологічний механізм переходу є механізмом виникнення і прояву агресії в одній з її культурологічних форм. Виходячи з системного розуміння феномена агресії людини, зумовленого складними переплетіннями біологічних і соціокультурних факторів, основний акцент слід зробити на факторі особистісної тривожності, яка відбиває світовідчуття особистості в мікро- і макросоціумі. Ця характерологічна особливість особи формується на ранніх етапах онтогенезу, за несприятливих умов подальшого розвитку визначає агресивно-вороже ставлення особистості до зовнішнього світу, яке втілюється в конкретних формах агресії. Характерною особливістю особи з агресивною спрямованістю є те, що вона сприймає світ як ворожий, навіть якщо насправді він таким для неї не є, і проявляє агресивність, «захищаючи» ті чи інші сфери свого існування. Предметний і смисловий рівні мотивації агресивної поведінки, які задовольняють як усвідомлені потреби людини, так і неусвідомлені, в діапазоні від матеріальних і біологічних до соціальних і духовних. Ці рівні мотивації поведінки людини можна розглядати стосовно будь-якого акту агресії людини.

У контексті соціокультурних умов нестабільності в суспільстві актуальною стає проблема аутоагресії. До різновидів форм аутоагресії належить достатньо широкий діапазон явищ — від самогубства до нездорового способу життя в цілому. За основу такого об'єднання різних явищ в єдиний вид агресії (аутоагресію) взята деструктивна сутність цих явищ — руйнування фізичної, психологічної, соціальної, духовної складової людської природи, незалежно від того, чи відбувається руйнування одночасно всіх або поступово одного (декількох) із компонентів. В основі аутоагресії людини, з нашої точки зору, лежить світогляд особистості, який включає в себе цілий комплекс відносин людини з навколишнім світом. Розбалансованість даної системи при дуже низькому рівні агресивності індивіда призводить до різних форм аутоагресії. Слід відзначити, що для сучасного суспільства все більш актуальною стає проблема пролонгованих форм аутоагресії, до яких належать алкоголізм, наркоманія, проституція, відмова від профілактичної та лікувальної медичної допомоги, нездоровий спосіб життя.

Поступово з розвитком культури і моралі агресія людини все більше підпорядковується соціальним нормам суспільства. Боротьба за задоволення своїх потреб ведеться переважно з допомогою соціально легалізованих форм агресивної поведінки. Це характерно для стабільних періодів розвитку суспільства. В період криз зіткнення інтересів і потреб як окремих людей, так і соціальних груп, набуває такої сили, що для перемоги над протилежною стороною не достатньо дозволених суспільством засобів боротьби. В цьому випадку, з одного боку, виникають нові форми і методи боротьби, стають юридично узаконеними і визнаються з точки зору моралі, з другого боку, починають активно використовуватись давно заборонені засоби, які до того ж засуджуються людською спільнотою і належать, перш за все, до форм агресії з перетворюючим фізичним впливом.

Сучасні дослідження пояснюють вплив переструктурування суспільства і формування нових соціальних груп, які відбуваються в періоди нестабільності, на взаємовідносини людей і агресивні прояви один до одного. Фіксується значущість індивідуально-психологічних станів людей, які виникають у періоди нестабільності в суспільстві і тягнуть за собою різні деструктивні форми поведінки. Деструкція стабільних моральних норм знімає моральні обмеження для прояву соціально несприятливих форм агресії в стабільному суспільстві.

У період нестабільності моральні цінності колишнього суспільства втрачають своє значення, а нові моральні поняття не встигають увійти в людську свідомість. У таких випадках виникає явище морального занепаду. У своїй повсякденності люди турбуються про своє виживання як суб'єкта певного соціуму, так і біологічної істоти. Для досягнення цих цілей, відповідно до законів соціально-історичного наслідування і спадкоємності, люди вибирають найбільш ефективні, перевірені на досвіді поколінь способи поведінки.

Такі особливості повсякденного життя, як рецептурність і стандартність, проявляються в засвоєнні людиною «стереотипів поведінки», в тому числі й агресивної. Також беруться «на віру» різні загальноприйняті в суспільстві моральні поняття, соціокультурні норми і цінності, які визначають у майбутньому вибір особистістю конкретних культурно-антропологічних форм агресії. В сімейних взаємовідносинах люди нашоухуються на прояви агресії, що віддзеркалює специфіку різних соціокультурних макросистем: «я і люди», «я і партія», «я і суспільство», «я і матеріальний світ». Агресія людини проявляється в контексті міжособистісних відносин, пронизуючи всі сфери діяльності людини в сім'ї. Конфлікти пронизують всю сферу сімейних міжособистісних відносин протягом всього існування сім'ї. Деструктивні конфлікти дестабілізують взаємовідносини людей, сприяють збільшенню агресії. Продуктивні конфлікти, в результаті яких формується нова позиція, яка влаштовує всіх учасників конфлікту, тим самим зменшують прояви агресії людей в суспільстві. На агресію в сімейних відносинах впливають фактори як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. Суб'єктивними факторами є ступінь вираженості особистої агресивності, соціально-психологічні і моральні якості особистості. Об'єктивні фактори відбивають особливості соціального оточення людини. Серед соціальних факторів найбільш важливе значення мають культурно-історичні особливості суспільства. Нестабільність суспільства останніх десятиліть, пов'язана з безробіттям і його негативними впливами на соціально-психологічний стан особистості, потягла за собою агресію в найрізноманітніших формах.

Слід відзначити, що вибір людиною тих чи інших видів дозвілля, в тому числі в сфері спорту, мистецтва, видовищ, також свідчить про рівень агресивності людини, а перевага в суспільстві тих чи інших агресивних видів дозвілля людей є показником агресивності його культури. Історія культури знає різні форми дозвілля, які є формами прояву агресії. Такими формами є діонісійські свята в Стародавній Греції, кулачні бійки в Стародавній Русі, бої гладіаторів у Стародавньому Римі, корида в Іспанії, публічні страти. В різних культурах присутні звичаї і традиції, які базуються на людській агресивності і є своєрідними культурно-антропологічними формами агресії людини. Складною є проблема прояву агресивності в збройних силах під час виконання завдань військової діяльності. Агресія суб'єктів (воїнів, військових колективів) може стимулювати якість виконання функціональних обов'язків, а також перенесення труднощів військової служби; але агресія в міжособистісних стосунках

може призвести до порушень правил військових статутів і моральних норм, тобто до появи позастатутних відносин, що негативно впливає на соціально-психологічний клімат у підрозділах і виконання особовим складом функціональних обов'язків. Тому керівникам військових підрозділів треба якісно керувати процесами прояву різних форм агресії у військовому середовищі з метою їх локалізації чи, навпаки, активізації під час виконання поставлених завдань. У мирному житті достатньо високого рівня особистої агресивності вимагають від спортсменів багато видів спорту. Традиційно агресивними вважаються такі види спорту, як східні види однокорств, бокс, кікбоксінг. Багато видів спорту, не дивлячись на передбачувані правила безпеки, несуть для спортсменів загрозу їх здоров'ю, а іноді і життю, зокрема альпінізм, гірничий слалом, авто- і мотоспорт.

Заняття небезпечними видами спорту якоюсь мірою можна вважати різновидами аутоагресії людини. Різновидами агресії є і агресія глядачів («уболівальників») різних змагань і видовищ, в яких інші люди проявляють агресію. Цей різновид агресії може як нейтралізувати агресивність, виконувати роль катарсису, так і переводити її у відкриті форми агресії, як, наприклад, у змаганнях з футболу іноді бувають сутички уболівальників-фанатів. Аналогічний механізм нейтралізації агресивності або переходу її в активні форми агресії має місце у випадку читання літератури різних жанрів з описом актів насилля, перегляду фільмів, які заповнені сценами агресивної поведінки людей, комп'ютерні ігри, побудовані на основі використання різних форм агресії.

Види дозвілля виконують функцію пониження рівня агресії в суспільстві, нейтралізуючи (чи знижуючи) персональну агресивність або даючи можливість проявити агресію в соціально прийнятних формах. Крім того, окремі види дозвілля, як наприклад, читання літератури, перегляд кінофільмів, комп'ютерні ігри, можуть виконувати функцію навчання новим формам агресії. Слід відзначити, що податливість до агресивних дій формується при недостатньо збалансованій соціалізації.

Таким чином, аналіз феномена агресії дозволяє зробити **висновок** про те, що кожний вид агресії людини має в своїй основі специфічне поєднання біологічних і соціальних детермінант і що є варіанти поведінки, які дають вихід агресії, переорієнтують її на менш деструктивні форми як для суспільства, так і для людини.

Література

1. *Александр Ф., Селесник Ш.* Человек и его душа. — М., 1998.
2. *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности. — М., 1994.
3. *Эллиот Ф.А.* Агрессия: продукт биосоциального взаимодействия // Бюллетень американской ассоциации психиатрии. — 1998. — Volume 6.

Надійшла до редакції 29.08.2003 р.